

Μ. ΧΑΡΙΤΟΥ - ΦΑΤΟΥΡΟΥ

Έπικουρικής Καθηγήτριας Ψυχολογίας
τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ.

**ΕΞΑΝΑΓΚΑΣΜΟΣ ΥΠΟΤΑΓΗΣ ΣΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ:
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ**

Πρόθεση της μελέτης αυτής είναι να εξετάσει τους πιθανούς παράγοντες που επιδρούν σε ένα άτομο ώστε να υπακούσει σχεδόν τυφλά και συχνά αντίθετα από τη θέλησή του στις έπιταγές της εξουσίας, ακόμη και όταν πρόκειται φανερά να βλάψει κάποιον.

Πρόκειται για το πρώτο μέρος μιάς ευρύτερης εργασίας για την εξουσία βίας στην οποία έρευνώνται πρόσφατες εφαρμογές της μέσα στον ελληνικό χώρο. Έδώ θα αναφερθώ πολύ σύντομα σε παλαιότερες έρευνες και θα σταθώ κυρίως στα πειράματα του S. Milgram (1974) και θα κάνω μερικές συσχετίσεις με συγκεκριμένες συνθήκες και περιπτώσεις κατά τη διάρκεια της δικτατορικής περιόδου 1967-74 στα κρατητήρια του ΕΑΤ/ΕΣΑ.

Είναι σκόπιμο όμως πρώτα, για λόγους σαφήνειας, να γίνει διαχωρισμός ανάμεσα στην άπλη υπακοή στην εξουσία και στην υπακοή στην εξουσία βίας. Αν είναι πραγματική η όχι ή έλευθερία του ατόμου στην έπιλογή ενός όρισμένου τρόπου συμπεριφοράς είναι ένα πανάρχαιο φιλοσοφικό όσο και κοινωνικό έρώτημα. Η έπιλογή, ξέρουμε τώρα, ότι θα εξαρτηθεί κατά κύριο λόγο από το άτομο που την έπιχειρεί, την κατάσταση μέσα στην οποία έπιχειρείται, και από το άτομο ή τα άτομα που την έπιβάλλουν (Rogers, Skinner, 1966). Έτσι, είναι δυνατόν να καταλήξει κανείς ουσιαστικά σε μιιά άνελεύθερη έπιλογή, ή άλλωως, μιιά «έλευθερη» υπακοή στην εξουσία και ή δύναμη της εξουσίας άντλείται από την ισχύ που το ίδιο το άτομο της έχει δώσει, θελημένα ή άθελητα. Αυτή είναι ή περίπτωση που συναντάμε καθημερινά στο μέσο άνθρωπο - πολίτη που ζει και έπηρεάζεται από το κοινωνικό σύνολο. Δέν συμβαίνει το ίδιο όμως στο άτομο που υπακούει μετά από κάποια φανερή άπειλη από μέρους της εξουσίας. Η έπιβολή ποινής σε περίπτωση άνυπακοής με σκοπό τη δημιουργία κλίματος φόβου, άφορά ένα ιδιαίτερο είδος εξουσίας, την εξουσία της βίας. Η υπακοή έδώ όφειλεται στο φόβο και όχι στη λεγόμενη «έλευθερη» άπόφαση μετά από κοινή συμφωνία, φανερή ή όχι. Άμφισβητώ την έλευθερία της άπόφασης γιατί άκριβώς στηρίζεται συνήθως σε κοινά παραδεκτές άξίες που έχουν οικοδομηθεί από πολύ νωρίς μέσα στο σύστημα άγωγής στο όποιο άναπτύσσεται το άτομο. Άλλωστε, ή υπακοή είναι ένας από τους πιό γερά ριζωμένους ψυχολογικούς μηχανισμούς που ένώνουν την άτομική πράξη με τον πολιτικό στόχο. Γι' αυτό και είναι συχνά ένας επικίνδυνος μηχανισμός.

Μιιά σειρά από παλαιότερες έρευνες έχουν άσχοληθεί κυρίως με το ρόλο που παίζει ή ισχύς στη σχέση δύο ή και περισσότερων ατόμων. Θα αναφερθώ μόνο ένδεικτικά σε μερικές από αυτές.

Ο Bierstedt (1954) μελέτησε τις διαφορές ανάμεσα στην πειθώ και την καταπίεση. Λέει συμπερασματικά: «Η πειθώ μπορεί να προσελκύσει έναν φίλο, αλλά η ισχύς θα προσελκύσει φίλο και έχθρό». Οι Lewin, Lippitt και White (1939, 1965) μελέτησαν το ρόλο του αρχηγού μέσα στην ομάδα ως μορφή εξουσίας και το θέμα έχει από τότε προκαλέσει το ενδιαφέρον πολλών έρευνητών.

Ο Ash (1956), σε μια από τις εργασίες του, εξέτασε τις κοινωνικές συνθήκες κάτω από τις οποίες αποφασίζει να συμφωνήσει ή να διαφωνήσει ένα άτομο με την κρίση των άλλων και μάλιστα όταν η κρίση αυτή είναι πέρα από κάθε αμφιβολία αντίθετη προς τα πραγματικά γεγονότα. Το πείραμά του είναι απλό, αλλά και σύγχρονα ένδεικτικό της πολυπλοκότητας του θέματος, αφού τα αποτελέσματα είναι άπροσδόκητα, τουλάχιστον σε πρώτη ματιά. Μεταχειρίστηκε ομάδες φοιτητών από τους οποίους ζητούσε να του υποδείξουν ποιά από τις τρεις γραμμές που τους έδειχνε ήταν ίση με μια τέταρτη. Ένας από κάθε ομάδα ήταν «αμύητος» στους στόχους του πειράματος, ενώ σε όλους τους άλλους που ήταν «μυημένοι» είχε δοθεί η οδηγία να διαλέγουν επίτηδες, τις περισσότερες φορές, τη λάθος γραμμή (μεγαλύτερη ή μικρότερη από τη γραμμή σύγκρισης). Το ερώτημα ήταν, πόσο μπορεί να αντισταθεί το αμύητο άτομο μέσα σε μια ομάδα στην κρίση των πολλών, ακόμη και όταν η κρίση αυτή είναι φανερά λαθεμένη. Φαίνεται λοιπόν πως ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό τείνει να υποχωρήσει στην παράλογη κρίση των πολλών, δηλαδή της κοινής γνώμης, θάλεγε κανείς. Μόνο 13 από τα 50 αμύητα άτομα που μεταχειρίστηκε ο Ash στάθηκαν αλόγιστα στην αρχική σωστή τους κρίση, παρόλο που είπαν ότι το έκαναν με αρκετή δυσφορία. Οι περισσότεροι ανέφεραν πως υποχώρησαν γνωρίζοντας πως είναι λάθος, αλλά ότι το έκαναν γιατί δεν ήθελαν να φανούν «διαφορετικοί» από τους υπόλοιπους. Πολλοί αναρωτήθηκαν μήπως πρόκειται ακόμη και για όπτική πλάνη, προσπαθώντας έτσι να δικαιολογήσουν την αδικαιολόγητη κατά τα άλλα υποχώρησή τους.

Επιχειρώντας διάφορες παραλλαγές του πειράματος ο Ash βρήκε πως το ποσοστό υποχωρήσεων των αμύητων υποκειμένων εξαρτάται από δύο βασικούς παράγοντες: α) Το όφθαλμοφανές του λάθους· δηλαδή, όσο μικρότερη η διαφορά μήκους ανάμεσα στις γραμμές που συγκρίνει το αμύητο άτομο, τόσο λιγότερο επιμένει στη γνώμη του. Μ' άλλα λόγια, στις διφορούμενες καταστάσεις το μεμονωμένο άτομο θα υποχωρήσει στη γνώμη των πολλών. β) Την αύξομείωση του αριθμού των ατόμων που εκφράζουν την ίδια γνώμη με τον αμύητο· όσο λιγότευει ο αριθμός των μυημένων ατόμων μέσα στην ομάδα, τόσο το ποσοστό των σωστών κρίσεων αυξάνει, και η θέση του ενός «παράλογου» (του μυημένου) μέσα στην ομάδα προκαλεί την άποριψη ή τουλάχιστον τη γελοιοποίησή του. Δηλαδή, αν το μεμονωμένο άτομο αισθανθεί πως έχει έστω και έναν σύντροφο μέσα στην ομάδα που υποστηρίζει τη δίκαιη θέση του, θα αντισταθεί στην παράλογη κρίση των πολλών.

Το άπροσδόκητο των αποτελεσμάτων δεν βρίσκεται βέβαια στις παραλλαγές αλλά στο αρχικό πείραμα. Έδειξε πόσο το άτομο είναι τρωτό μέσα σε μια ομάδα.

Πόσο επηρεάζεται από τη γνώμη των πολλών, έστω και αν κάνουν χονδροειδή λάθη. Μ' άλλα λόγια, το άτομο τείνει να υπακούσει στην εξουσία της ομάδας γιατί της αποδίδει ισχύ που στην πραγματικότητα μπορεί να μην έχει.

ΤΑ ΠΕΙΡΑΜΑΤΑ ΤΟΥ S. MILGRAM: ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΣΧΕΤΙΣΕΙΣ

Θα αναλύσω με λεπτομέρεια τα πειράματα του S. Milgram (1974) γιατί συνδέονται στενά με το θέμα της μελέτης και γιατί η δουλειά του είναι ενδιαφέρουσα, όσο και συνταρακτική στα συμπεράσματά της.

Μέχρι που μπορεί να φτάσει η υπακοή; Ο άνθρωπος θα εξακολουθήσει να υπακούει στις έπιταγές της εξουσίας έστω και αν αυτές είναι αντίθετες με τις αξίες που έχει μάθει να σέβεται; Αυτά τα ερωτήματα προσπάθησε να ερευνήσει πειραματικά ο Milgram. Η ιδέα του ήταν απλή. Νά πώς την περιγράφει ο ίδιος:

Δύο άτομα έρχονται στο Ψυχολογικό Έργαστήριο (του Παν/μίου του Yale) για να πάρουν μέρος, όπως τους έχουν πληροφορήσει, σε μια μελέτη για τη μνήμη και τη μάθηση. Ο ένας ορίζεται ότι είναι ο μαθητής και ο άλλος ο εκπαιδευτής. Ο έπιστήμονας (πειραματιστής) που είναι παρών δίνει εξηγήσεις. Λέει πώς η μελέτη θέλει να εξετάσει την επίδραση της τιμωρίας στη μάθηση. Ο μαθητής οδηγείται σε ένα γειτονικό δωμάτιο και καθλώνεται σε μια καρέκλα με ένα ηλεκτρόδιο στον καρπό του χεριού του. Του λένε πώς θα πρέπει να μάθει μια σειρά από ζεύγη λέξεων, δηλαδή όταν θα ακούει μια λέξη θα πρέπει να λέει το ζευγάρι της. Κάθε φορά που θα κάνει λάθος θα δέχεται ηλεκτρική εκκένωση ή όποια με κάθε καινούριο λάθος θα αυξάνει σε ένταση.

Το πραγματικό ενδιαφέρον όμως του πειράματος συγκεντρώνεται στον εκπαιδευτή (το υποκείμενο του πειράματος). Αφού παρακολουθήσει τη σκηνή με τον μαθητή, οδηγείται στο εργαστήριο και κάθεται μπροστά σε ένα έντυπωσιακό όργανο που παράγει ηλεκτρισμό, αρχίζοντας από 15 V και καταλήγοντας στα 450 V, σε 30 διαστήματα των 15 V το καθένα. Διαβάζει ακόμη και σχετικές ενδείξεις, δηλαδή στα 15 V «έλαφρά ηλεκτρική εκκένωση», ενώ στα 450 V διαβάζει «κίνδυνος: εξαιρετικά ισχυρή ηλεκτρική εκκένωση». Του εξηγούν πώς να δώσει τα ζεύγη των λέξεων στον εκπαιδευόμενο. Κάθε φορά που εκείνος θα απαντάει σωστά, θα προχωρεί στο επόμενο ζεύγος, ενώ αν απαντήσει λάθος θα του δίνει μια ηλεκτρική εκκένωση αρχίζοντας από τη χαμηλότερη και προχωρώντας κάθε φορά ένα διάστημα ύψλότερα.

Ο εκπαιδευτής είναι ένα άνυποφίαστο άτομο που απάντησε σε σχετική άγγε-
λία στις έφημερίδες ή σε γράμμα για να πάρει μέρος σε ένα πείραμα, με άμοιβή 4
δολάρια την ώρα. Ο μαθητής, η τὸ θύμα θα έλεγε κανείς, είναι ένας ήθοποιός
που έχει προσληφθεί ειδικά για την εργασία αυτή. Έχει άσκηθεί συστηματικά να
προσποιείται πώς δέχεται ηλεκτρικές εκκενώσεις, ενώ στην πραγματικότητα δεν αϊ-
σθάνεται τίποτα και οί οδηγίες του είναι να δίνει συστηματικά λαθεμένες απαντή-
σεις.

Τὸ ἐρώτημα ἐδῶ εἶναι, πότε θὰ σταματήσει ὁ ἐκπαιδευτής. Ἡ δυσκολία του βέβαια ἀρχίζει κυρίως ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὸ θῦμα ἀρχίζει νὰ διαμαρτύρεται, καὶ μάλιστα ὀλοένα καὶ δυνατότερα καθὼς ἡ ἔνταση αὐξάνει. «Σταματήστε, βγάλτε με ἀπὸ δῶ μέσα, ὑποφέρω» φωνάζει συχνὰ χτυπώντας συγχρόνως τὸν τοῖχο. Γιὰ τὸν ἐκπαιδευτὴ ἡ κατάσταση τώρα πιά εἶναι κρίσιμη, τὸ ἄγχος του εἶναι ἔκδηλο καὶ ἰσχυρό. Ἀπὸ τὴ μιά, ἀκούει τὸ μαθητὴ νὰ ὑποφέρει, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔχει τὸν ἐπιστήμονα δίπλα του νὰ τοῦ λέει ἐπιτακτικὰ νὰ προχωρήσει. Τοῦ θυμίζει πῶς «τὸ ἀπαιτεῖ ἡ μελέτη», τὸν διαβεβαιώνει πῶς ἡ ἠλεκτρικὴ ἐκκένωση, ἂν καὶ φέρνει πόνον, δὲν προκαλεῖ ὅμως καμιά ὀργανικὴ βλάβη· καὶ ὁ ἐπιστήμονας ξέρει, εἶναι ὁ ὑπεύθυνος. Ὁ ἐκπαιδευτής αἰσθάνεται ὅτι ἔχει ὑποχρέωση ἀπέναντί του νὰ συνεχίσει καὶ πῶς ἔχει ἀναλάβει ἕνα ἔργο πού πρέπει νὰ τελειώσει. Ξέρει πῶς γιὰ νὰ μπορέσει ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπ' αὐτὸ τὸ δίλημμα θὰ πρέπει ν' ἀντιδράσει ἀρνητικὰ σὲ ἕνα ἰσχυρὸ πρόσωπο πού ἐκείνη τὴ στιγμή εἶναι ὁ ἐπιστήμονας - πειραματιστής.

Τί θὰ κάνει ὁ κοινὸς ἄνθρωπος ὅταν ἡ ἐξουσία τοῦ ζητήσει νὰ κάνει κακὸ σ' ἕναν συνάνθρωπό του; Αὐτὸ εἶναι τὸ γενικότερο ἐρώτημα. Ὁ Milgram ἔκανε τὸ ἐρώτημα αὐτὸ γιὰ τὶς συγκεκριμένες πειραματικὲς του συνθήκες σὲ ἕναν περιορισμένο ἀριθμὸ ψυχιάτρων, φοιτητῶν καὶ ἀτόμων μεσαίας κοινωνικο-οικονομικῆς τάξης (39, 31 καὶ 40 ἄτομα ἀντίστοιχα). «Ὅλοι, καὶ μάλιστα οἱ ψυχίατροι περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους, πρόβλεψαν πῶς κανένας ἀπὸ τοὺς ἐκπαιδευτὲς δὲν θὰ δεχθεῖ νὰ δώσει «ἰσχυρότατη» ἠλεκτρικὴ ἐκκένωση (πάνω ἀπὸ 300 V). Καὶ οἱ περισσότεροι πρόβλεψαν πῶς θὰ σταματοῦσαν πολὺ νωρίς, στὰ 180 V. Πολλοὶ ἀπὸ μᾶς ἴσως νὰ ἔλεγαν ἀκόμη, πῶς σὲ παρόμοια κατάσταση θὰ ἀρνοῦνταν ἐντελῶς νὰ ἀρχίσουν. Ἡ ἔρευνα ὅμως ἔδειξε ὅτι κανένας δὲν σηκώθηκε νὰ φύγει ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή καὶ διάφθευσε ὅσους ἔκαναν τὶς παραπάνω προβλέψεις, γιὰτὶ ἀρκετοὶ ἐκπαιδευτὲς ἔφτασαν μέχρι τὸ τέλος, μέχρι καὶ τὴν ἀνώτατη σὲ ἔνταση ἠλεκτρικὴ ἐκκένωση. Σχεδὸν τὰ 2/3 ὑπάκουσαν στὸ ἰσχυρὸ πρόσωπο τοῦ ἐπιστήμονα.

Σημειώνουμε πῶς τὰ ἄτομα πού χρησιμοποιήθηκαν ἦταν λίγο πολὺ ἀντιπροσωπευτικὰ τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν τάξεων τῆς ἐπαρχιακῆς πόλης New Haven στὴν Πολιτεία Connecticut τῶν Η.Π.Α.. Ἦταν μόνο ἄνδρες, ἡλικίας ἀπὸ 20 ἕως 50 ἐτῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους 40% ἦταν ἐργάτες, 40% ἰδιωτικοὶ καὶ δημόσιοι υπάλληλοι, καὶ 20% διάφοροι ἐπαγγελματίες. Μήπως θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα πῶς ἀκόμη καὶ ἄνθρωποι - ἄλλοι πολῖτες, κοινοί, χωρὶς ἰδιαίτερες ἐπιθετικὲς τάσεις, πού τοὺς βλέπουμε καθημερινὰ γύρω μας, εἶναι δυνατόν, κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες νὰ κάνουν πράξεις πού εἶναι ἀντίθετες πρὸς βασικὲς ἀνθρώπινες ἀξίες· καὶ ὅτι λίγοι εἶναι ἐκεῖνοι πού μποροῦν νὰ ἀντισταθοῦν στὴν ἐπιβολὴ τῆς ἐξουσίας;

Τέτοιου εἶδους πληροφορίες προσπάθησε νὰ συλλέξει ὁ Milgram, ἂν καὶ ὄχι συστηματικὰ, ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τοῦ πειράματος, ὅταν ὁ ἐκπαιδευτής μάθαινε ὅλα τὰ μυστικὰ τῆς ἔρευνας, καὶ τὸ κυριότερο βέβαια, ὅτι δὲν εἶχε δώσει ποτὲ ἠλεκτροσόκ στὸ μαθητὴ του. Τοῦ ζητοῦσαν τὶς ἐντυπώσεις του· τί ἀκριβῶς εἶχε

νοιώσει, τις σκέψεις του, τις αντιδράσεις του προς το θύμα, τη γνώμη του για το πείραμα. Το ίδιο επαναλαμβάνονταν και μετά από 6 μήνες. Οι συνεντεύξεις αυτές πρέπει να ήταν ανεξάντλητη πηγή για την ποιοτική ανάλυση της συμπεριφοράς του εκπαιδευτή, για τα κίνητρό του, για τους ένδοξασμούς του, για το άγχος του. Άλλα ό Milgram ασχολήθηκε πιο πολύ με τα ποσοτικά εύρηματα τα όποια και θα αναλύσω παρακάτω. Θα σταθώ περισσότερο σε εκείνα που έχουν γενικότερο ενδιαφέρον και σε όσα έχουν ειδικό ενδιαφέρον για έναν παραλληλισμό με σύγχρονες πραγματικές καταστάσεις.

1. Έξέτασε την επίδραση της έγγυτητας μέσα στο χώρο ανάμεσα στον εκπαιδευτή και το μαθητή σε 4 διαφορετικές συνθήκες: α) Ό εκπαιδευτής και ό μαθητής βρίσκονται σε χωριστά δωμάτια, χωρίς ό τελευταίος να ακούγεται καθόλου. β) Οί δύο βρίσκονται σε διαφορετικά δωμάτια, αλλά ό μαθητής αρχίζει να φωνάζει και να διαμαρτύρεται χτυπώντας τον τοίχο μετά τα 120 V. γ) Βρίσκονται στο ίδιο δωμάτιο, αλλά μακριά ό ένας από τον άλλον. δ) Βρίσκονται στο ίδιο δωμάτιο ό ένας πλάι στον άλλον και ό εκπαιδευτής πρέπει, με τη βία, να βάλει το χέρι του θύματος πάνω στο ηλεκτρόδιο κάθε φορά που ό τελευταίος κάνει λάθος. Παρατηρείται στον Πίνακα 1 πώς ή ύποαση στην εξουσία περιορίζεται από τα 65% στα 30% καθώς προχωρούμε από την πρώτη στην τέταρτη συνθήκη. Φαίνεται λοιπόν πώς ή σωματική έγγυτητα φέρνει και συναισθηματικό πλησίασμα προς το θύμα. Δηλαδή αύξάνουν τα στοιχεία «μέθεξης»¹ στην όλη πειραματική κατάσταση γιατί μειώνεται ή φυσική απόσταση ανάμεσα στην πράξη και το αποτέλεσμα της.

Πολλοί είπαν μετά τη συνέντευξη: «Δέν ήθελα να τον βλέπω, δέν ήθελα να βλέπω τα αποτελέσματα της πράξης μου». Ένας είπε: «Είναι περίεργο πώς σχεδόν ξεχνάς πώς ύπάρχει ένας άνθρωπος εκεί μέσα. Για πολλή ώρα άπλώς συγκεντρώνόμουν στο να πατάω τα κουμπιά».

Έδω θα κάνω την πρώτη συσχέτιση με τις ιδιαίτερες συνθήκες στα κρατητήρια του ΕΑΤ/ΕΣΑ. Η απαγόρευση της συνομιλίας με κρατούμενους όπου ή μόνη λεκτική επικοινωνία ήταν μονόδρομη και επιθετική (βρισιές και άπειλές), είχε σαν σκοπό της να εξαφανίσει τα όποιαδήποτε στοιχεία μέθεξης που είχαν άπομείνει ανάμεσα στο στρατόνιο και στον κρατούμενο².

2. Έξέτασε επίσης την επίδραση της άλλαγής ως προς την προσωπικότητα του επιστήμονα και του μαθητή. Ό επιστήμονας είναι τώρα περισσότερο «άνθρωπινος» και λιγότερο τεχνοκράτης, πιο ζεστός και φιλικός, ενώ ό μαθητής είναι πιο «άπόμακρος», ψυχρός, σκληρός και με καλύτερη σωματική διάπλαση. Όμως έδω

1. Μέθεξη: «σμπάσχω» κατά τον Κουρέτα· σχετικός με τον όρο empathy του C. Rogers.

2. Ό στρατόνιος Άλ. Λαβράνος αναφέρει στην άπολογία του στη δίκη των κληρωτών του ΕΑΤ/ΕΣΑ, πώς τους απαγόρευαν να μιλούν με τους κρατούμενους. Επίσης, μας πληροφορεί πώς οι άξιωματικοί Άν. Σπανός και ό Ν. Χατζηζήσης τους έλεγαν ότι οι κρατούμενοι είναι κομμουνιστές, σκουλήρια, άθέλτηνες και «πρέπει να τους πατάμε, και όχι να τους λυπόμαστε». Βλ. Έφημ. «Τό Βήμα», 2/9/75. Άκόμη, ό στρατόνιος Βλάσης Άνδρικόπουλος αναφέρει σε σχετική συνέντευξη πώς δέν πληροφορούσαν ποτέ τους Έσατζήδες ποιός ήταν ό κρατούμενος και τί είχε κάνει. Βλ. Έφημ. «Τά Νέα», 15/9/75.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Άνώτατα όρια ήλ. έκκενώσεων που έδωσαν οι «έκπαιδευτές» στις Παραλλαγές 1, 2, 3 και 4

	Έπίπεδα ήλεκτρ. εκκένωσης	Παραλλαγή 1 Άπό μακριά (n = 40)	Παραλλαγή 2 Άπό μακριά + φωνή (n = 40)	Παραλλαγή 3 Έγγύτητα (n = 40)	Παραλλαγή 4 Σωματική έγγύτητα (n = 40)
	Έλαφρά				
1	15				
2	30				
3	45				
4	60				
	Μίτρια				
5	75				
6	90				
7	105			1	
8	120				
	Ίσχυρή				
9	135		1		1
10	150		5	0	16
11	165		1		
12	180		1	2	3
	Πολύ ισχυρή				
13	195				
14	210				1
15	225			1	1
16	240				
	Πάρα πολύ ισχυρή				
17	255				1
18	270			1	
19	285		1		1
20	300	5*	1	5	1
	Ίσχυρότατη				
21	315	4	3	3	2
22	330	2			
23	345	1	1		1
24	360	1	1		
	Κίνδυνος:				
	Έξαιρετικά ισχυρή				
25	375	1		1	
26	390				
27	405				
28	420				
29	435				
30	450	26	25	16	12
	Μέση άνώτατη ήλ. εκκένωση	27.0	24.53	20.80	17.88
	% υπάκουων υποκειμένων	65.0%	62.5%	40.0%	30.0%

* Δείχνει ότι στην παραλλαγή 1, πέντε υποκείμενα έδωσαν ήλεκτρική εκκένωση 300 V, κατά άνώτατο όριο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Άνώτατα όρια ήλ. έκκενώσεων που έδωσαν οι «Έκπαιδευτές» στις Παραλλαγές 5, 6, 7 και 11

	Έπίπεδα ήλεκτρ. έκκένωσης	Παραλλαγή 5 Νέα γραμμική βάσης	Παραλλαγή 6 Άλλαγή προσωπικού	Παραλλαγή 7 Ό έπιστή- μονας λείπει	Παραλλαγή 11 Τò υποκειμένο διαλέγει επί- πεδο ήλ. έκκέν.
	Έλαφρά				
1	15				3
2	30				6
3	45				7
4	60				7
	Μέτρια				
5	75				5
6	90	1		1	5
7	105		2		1
8	120				1
	Ίσχυρή				
9	135			1	3
10	150	6	4	7	1
11	165		1	3	
12	180	1	3	3	
	Πολύ ισχυρή				
13	195		1	5	
14	210		2		
15	225			1	
16	240				
	Πάρα πολύ ισχυρή				
17	255				
18	270	2	2	3	
19	285				
20	300	1	1	1	
	Ίσχυρότατη				
21	315				
22	330	1	2		
23	345	1	1	1	
24	360		1	2	
	Κίνδυνος: Έξαιρετικά ισχυρή				
25	375	1			1
26	390			1	
27	405			1	
28	420				
29	435				
30	450	26	20	9	1
	Μέση άνώτατη ήλ. έκκένωση	24.55	22.20	18.15	5.50
	% υπάκουων υποκειμένων	65.0%	50.0%	20.5%	2.5%

δεν παρατηρήθηκε παρά μικρή μείωση της ύπακοης.

3. Θα σταθώ για λίγο στην παραλλαγή 7 (Πίνακας 2). Έδω ό επιστήμονας, άφου δώσει τις σχετικές οδηγίες, έγκαταλείπει τό χώρο και έπικοινωνεί τηλεφωνικά μόνο με τόν εκπαιδευτή. Στην περίπτωση αυτή ή ύπακοή πέφτει κατακόρυφα σχεδόν. Πολλοί μάλιστα λένε φέμματα στον επιστήμονα ότι δήθεν δίνουν ισχυρότερες ήλεκτρικές εκκένώσεις άπ' ό,τι δίνουν στην πραγματικότητα. Αυτό είναι κάτι πού θα περίμενε κανείς. Όμως έδω πρέπει να προσέξουμε τις εξαιρέσεις. Από τά 40 άτομα, 9 φτάσανε μέχρι τό τέλος, παρόλο πού μπορούσαν να είχαν εξαπατήσει την έξουσία από την αρχή. Μήπως παλαιότερες έμπειρίες τους, άναφορικά με τη δύναμη της έξουσίας, τούς είχαν κάνει να την ύπακούσουν χωρίς όρους και χωρίς έρωτηματικά; Μπορεί αυτό να συμβαίνει με τούς περισσότερους από αυτούς. Ίσως όμως υπάρχουν άνάμεσά τους και άτομα πού όχι μόνο δεν αισθάνονται άγχος για την ύπακοή στην έξουσία βίας, αλλά αντίθετα αισθάνονται εύχαριστηση. Δύο τέτοια άτομα πιθανόν να είναι οί εξαιρέσεις πού παρουσιάζονται στην παραλλαγή 11. Έδω, ό εκπαιδευτής διαλέγει ό ίδιος τό επίπεδο ήλεκτρικής εκκένωσης πού θέλει, για να τιμωρήσει τό μαθητή για κάθε λάθος πού κάνει. Βλέπουμε πώς κανένας, εκτός από δύο, δεν προχώρησαν πάνω από τό επίπεδο τών 150 V. Οί δύο αυτές περιπτώσεις δείχνουν άσφαλώς παθολογική συμπεριφορά πού έχει βέβαια τις ρίζες της σέ προηγούμενες παθογόνες έμπειρίες τών άτόμων αυτών, αλλά πού δεν παύει για τό λόγο αυτό να είναι παθολογική, αν συγκριθεί με τό γενικότερο πληθυσμό. Άλλωστε πρόκειται για τό 2,5% τού δείγματος τού πληθυσμού πού πήρε μέρος στο πείραμα.

Θά έπιχειρήσω άλλον ένα παραλληλισμό έδω με τό ΕΑΤ/ΕΣΑ. Σύμφωνα με σχετικές μαρτυρίες³, από τόν πληθυσμό τών κληρωτών κάθε χρόνο, τό 1,5% περίπου επάνδρωναν τό ΕΑΤ/ΕΣΑ. Ίσως οί έπιλογείς έφαγχαν άκριβώς για τέτοιες παθολογικές περιπτώσεις κατά τη διάρκεια της σκληρής εκπαίδευσης στο ΚΕΣΑ. Έφαγχαν δηλαδή για τά άτομα - εξαιρέσεις πού θα γίνονταν τά όργανα της έξουσίας βίας.

4. Άλλη παραλλαγή πού έπιχείρησε ό Milgram ήταν ή άλλαγή τού τόπου στον όποιο γινόταν τό πείραμα, τό όποιο μεταφέρθηκε σέ έναν άπλό χώρο γραφείου έξω από τόν πανεπιστημιακό χώρο, και γι' αυτό λιγότερο έπιβλητικό. Βέβαια παρατηρήθηκε κάποια μείωση έδω, αλλά όχι σημαντική.

5. Περισσότερη πτώση της ύπακοης βρίσκουμε στην παραλλαγή όπου ό μαθητής, πριν αρχίσει τό πείραμα, κάνει συμφωνία με τόν επιστήμονα και τόν εκπαιδευτή ότι θα σταματήσουν όλη τη διαδικασία μόλις τούς τό ζητήσει. Όστόσο, και σ'

3. Σύμφωνα με πληροφορίες πού έδωσαν, α) ό Ν. Χατζηζήσης στην άπολογία του στο Στρατοδικείο στη δίκη τού ΕΑΤ/ΕΣΑ ότι στο σώμα αυτό ύπηρετούσαν 100 - 110 κληρωτοί περίπου, βλ. Έφημ. «Τό Βήμα», 3/9/75 και β) σέ συνέντευξη πού έδωσε ό στρατηγόμος Ν. Καϊνιχ ότι ύπηρετούσαν 7.000 κληρωτοί στο ΚΕΣΑ, βλ. Έφημ. «Άθηναϊκή», 23/12/75, ύπολογίζουμε πώς τό 1,5% περίπου τού πληθυσμού τών κληρωτών επιλέγονταν για τό ΕΑΤ/ΕΣΑ.

αυτή την περίπτωση, 16 από τα 40 άτομα που πήραν μέρος αγνόησαν τη συμφωνία όταν τους τὸ ζήτησε ἡ έξουσία, παρόλο που ἀναγνώριζαν, ὅπως εἶπαν, πὼς ἡ πράξη τους αὐτὴ ἦταν ἀνέντιμη, σύμφωνα μὲ τὰ κοινὰ κοινωνικὰ κριτήρια. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς οἱ στρατονόμοι τοῦ ΕΑΤ/ΕΣΑ φαίνεται πὼς ἔκρυβαν προσεκτικὰ τὶς πράξεις τους ἀπὸ δικούς καὶ φίλους, γιατί ἤξεραν προφανῶς πὼς ἦταν πράξεις ντροπῆς καὶ ἀτιμίας, πράξεις ποὺ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς χωρὶς ὄρους ὑπακοῆς τους στὴν έξουσία βίας.

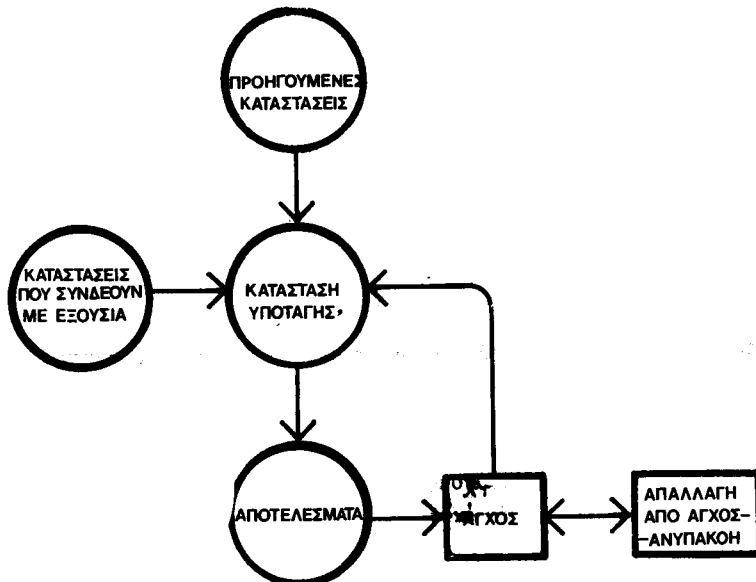
6. Ἡ παραλλαγή 8, στὴν ὁποία χρησιμοποιήθηκαν γυναῖκες ὡς ἐκπαιδευτὲς εἶναι ἐνδιαφέρουσα γιατί ἔδωσε τὰ ἴδια ἀποτελέσματα μὲ τοὺς ἄνδρες, ἐνῶ σύμφωνα μὲ παλαιότερες κοινωνικὲς ἔρευνες θὰ περίμενε κανεὶς περισσότερη ὑπακοὴ ἀπὸ μέρους τῶν γυναικῶν. Οἱ γυναῖκες ἔδειξαν πολὺ περισσότερο φανερό ἄγχος ἀπὸ τοὺς ἄνδρες πού, ὡστόσο ὅμως, δὲν στάθηκε ἱκανὸ νὰ τοὺς μειώσει τὴν ὑπακοὴ στὴν έξουσία. Ἀσφαλῶς διαπολιτιστικὲς μελέτες θὰ πρέπει νὰ δώσουν διαφορετικὰ ἀποτελέσματα, ἰδιαιτέρως ἂν ἡ γυναίκα πάρει τὴ θέση τοῦ θύματος ἢ τοῦ ἐπιστήμονα.

7. Οἱ παραλλαγές στὶς ὁποῖες ἐξετάζεται ὁ παράγοντας ἀνταλλαγῆς καὶ μεταλλαγῆς ρόλων, δίνουν ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ἀναφορικὰ μὲ τὴ σχέση πολίτη - έξουσίας: α) "Ὅταν ὁ μαθητὴς ζητᾷ νὰ τιμωρηθεῖ, ἐνῶ ὁ ἐπιστήμονας νομίζει πὼς τὸ πείραμα πρέπει νὰ σταματήσει, ὁ ἐκπαιδευτὴς ὑπακοῦει χωρὶς δισταγμὸ στὴν έξουσία. Ἐπιτέλους ἐδῶ ἡ ἀπόφαση τῆς έξουσίας συμφωνεῖ ἀπόλυτα μὲ τὴ συναισθηματικὴ του μέθεξη. β) "Ὅταν στὴ θέση τοῦ ἐπιστήμονα μπαίνει ἓνας ἀπλὸς πολίτης ποὺ ἦρθε μαζί μὲ τὸν ἐκπαιδευτὴ γιὰ τὸ πείραμα, ἡ ὑπακοὴ μειώνεται σημαντικά. Καὶ ὅταν αὐτὸς ὁ ἀπλὸς πολίτης, βλέποντας ὅτι ὁ ἐκπαιδευτὴς δὲν τὸν ὑπακοῦει, ἀπειλεῖ ὅτι θὰ πάρει τὴ θέση του, ὁ τελευταῖος δὲν διστάζει νὰ ἐπιτεθεῖ ἐναντίον του μὲ λόγια ἢ μὲ ἔργα. Ἄρα στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν ὑπάρχει γι' αὐτὸν πρόβλημα ὑπακοῆς στὴν έξουσία. Ὁ «ὅμοιος μὲ μένα» δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι έξουσία ἐκτὸς ἂν «εἶμαι καὶ ἐγὼ έξουσία». γ) Ἀντίθετα, ὅταν ἡ ἴδια ἡ έξουσία πάρει τὴ θέση τοῦ θύματος, ὁ ἐκπαιδευτὴς ἀρνεῖται κατηγορηματικὰ νὰ τὸν τιμωρήσει πέρα ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο ἐπίπεδο. Πὼς μπορεῖ κανεὶς νὰ βλάψει τὴν έξουσία; Ἐχει ἐπανειλημμένες ἐμπειρίες ἀπὸ τὸ παρελθὸν πὼς ὅποτε τὸ ἐπιχείρησε δὲν τοῦ βγήκε σὲ καλὸ, ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ έξουσία δείχνει ἓνα ἀγαθὸ καὶ ἀδύναμο πρόσωπο. δ) "Ὅταν ὅμως ὑπάρχουν δύο ἐπιστήμονες παρόντες, δηλαδὴ δύο πηγές έξουσίας, καὶ ὁ ἓνας λέει στὸν ἐκπαιδευτὴ νὰ συνεχίσει, ἐνῶ ὁ ἄλλος τοῦ λέει νὰ σταματήσει, ὁ ἐκπαιδευτὴς σταματᾷ τὸ πείραμα. Μ' ἄλλα λόγια, ὅταν οἱ ἐπιταγές τῆς έξουσίας εἶναι ἀντιφατικὲς, ὁ μηχανισμὸς τῆς ὑποταγῆς καταρρεῖ. Πόσες ἐπαναστάσεις, ἀτομικὲς ἢ ὁμαδικές, δὲν ἔχουν ξεκινήσει ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ διαπίστωση διαμάχης μέσα στὴν έξουσία. ε) Ἀντίθετα, ὅταν ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο ἐπιστήμονες πάρει θελητὰ τὴ θέση τοῦ θύματος, ὁ ἐκπαιδευτὴς δὲν δυσκολεύεται καθόλου νὰ τὸν ταυτίσει μὲ τὸν ὁποιοδήποτε κοινὸ πολίτη καὶ νὰ προχωρήσει τὸ πείραμα μέχρι τὸ τέλος (παραλλαγή 16). Ἄλλος ἓνας συσχετισμὸς ἐδῶ μὲ τὸ ΕΑΤ/ΕΣΑ:

Οι περισσότεροι στρατονόμοι δὲν δίστασαν στὴ δίκη τοῦ Σεπτέμβρη 1975 νὰ κατηγορήσουν ἀνελέητα τὴν παληὰ ἐξουσία. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ὁ καλύτερος ἐκτελεστὴς τῶν ἐπιταγῶν τῆς, ὁ Πέτρος, ἦταν καὶ ὁ χειρότερος κατήγορός τῆς⁴. Ἦταν δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος πού εἶχε μάθει νὰ ὑπακούει ἀπόλυτα στὴν ἐξουσία κάτω ἀπὸ ὀποιαδήποτε μορφή. Εἶχε μάθει ἀπὸ παλαιότερες ἐμπειρίες, ἀδιάφορο ἂν ἦταν σωστὸ ἢ λάθος, πὼς ἀπὸ μιὰ τέτοια στάση, μόνο κέρδος μπορεῖ νὰ ἔχει.

Στὶς παραλλαγές, στὶς ὁποῖες ἐξετάζεται ὁ παράγοντας ὁμαδικῆς ἀντίδρασης στὴν ἐξουσία, εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι τὰ ἀποτελέσματα συμφωνοῦν λίγο πολὺ μὲ τοῦ Ash, πού ἀνέλωσα στὴν ἀρχή. Ὅταν ὑπάρχει ἓνας σύντροφος ὁ ὁποῖος τολμάει νὰ ἀντισταθεῖ στὶς παράλογες ἀπαιτήσεις τῆς ἐξουσίας, οἱ πεισισσότεροι ἐκπαιδευτὲς ἀρνοῦνταν καὶ αὐτοὶ νὰ ὑπακούσουν. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐξουσία βίας αἰσθάνεται ἰδιαίτερα τρωτὴ στὴν παρουσία ὀποιασδήποτε, ἔστω καὶ μικρῆς ἀντίστασης στὶς ἀπαιτήσεις τῆς.

Ὁ Milgram κατέληξε σὲ συμπεράσματα πού συνοφίζονται παρακάτω καὶ ἀφοροῦν βέβαια τὸν κοινὸ ἄνθρωπο - πολίτη πού ἀναγκάζεται νὰ ὑποταχθεῖ στὴν ἐξουσία, ὄχι στὰ ἄτομα - ἐξαιρέσεις πού γίνονται ὄργανα τῆς ἐξουσίας βίας. Παραθέτω τὸ σχετικὸ του μοντέλλο (Σχ. 1).

Σχῆμα 1. Μοντέλλο τοῦ S. Milgram (ἀπὸ τὸ βιβλίο του: *Obedience to Authority*, Pergamon Press, New York, 1974).

4. Ὁ στρατονόμος Μ. Πέτρος λέει χαρακτηριστικὰ στὴν ἀπολογία του: «Υπῆρξεσαν τὶς παρανοικίες ἰ-

Πρώτη γενική διαπίστωση: Υπάρχουν όρισμένοι «δεσμευτικοί παράγοντες» (binding factors) που δένουν το άτομο με τη συγκεκριμένη κατάσταση, δηλαδή την εξουσία. Αυτόι είναι: Ἡ προηγούμενη συμφωνία του με τὸν πειραματιστή, ἡ ἀνάγκη νὰ ἀποδείξει πὼς κάνει καλὰ τὴ δουλειὰ πὸ τοῦ ἀνέθεσαν, ἡ δυσκολία αὐτῆς καθεαυτῆς τῆς πράξης ἀνυπακοῆς στὴν εξουσία. Συμπεραίνω ὅτι ἡ δυσκολία αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἄτομο ἔχει πιθανὸν ξεχάσει τὴ διαδικασία τῆς πράξης αὐτῆς, ἀφοῦ τὸ κοινωνικὸ σύστημα τὴν ἀπαγορεύει καὶ οἱ ἐμπειρίες τοῦ ἀνυπακοῆς χάνονται στὴν παιδικὴ τοῦ ἡλικία, ὅταν γιὰ τελευταία φορὰ τὸ ἔσκασε ἀπὸ τὸ σχολεῖο ἢ ἀντιμίλησε στὴν πατρικὴ μορφή.

Δεύτερη γενική διαπίστωση: Σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς δοκιμασίας, τὸ ἄτομο βρίσκεται σὲ κατάσταση σύγκρουσης ἀνάμεσα στὴν ἔντονη ἀνάγκη νὰ ἐγκαταλείψει τὸ πείραμα καὶ στὴν ἀνάγκη νὰ ὑπακούσει στὴν εξουσία πὸ τοῦ ζητᾷ νὰ συνεχίσει. Ἡ σύγκρουση αὐτὴ τοῦ προκαλεῖ συχνὰ ἰσχυρὸ ἄγχος. Προσπαθεῖ γι' αὐτὸ νὰ ἀναπτύξει ὀρισμένους «διορθωτικὸς γνωστικὸς μηχανισμοὺς» πὸ θὰ τὸν βοηθήσουν, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ νὰ διατηρήσει τὴ σχέση τοῦ με τὴν εξουσία, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη θὰ τοῦ μειώσουν τὸ ἄγχος πὸ αἰσθάνεται κόνοντας μιὰ πράξη πὸ εἶναι ἀντιθέτη με τὴς βασικὲς ἀνθρώπινες ἀξίες πὸ ἔχει μάθει νὰ σέβεται. Ἀφοσιώνεται καὶ κατατρίβεται με τὴς στενὲς τεχνικὲς λεπτομέρειες, ὥστε νὰ μὴ «βλέπει» τὴν πλατύτερη ἔννοια καὶ ἐπακόλουθα τοῦ ἔργου. Δηλαδή ἐμπιστεύεται στὴν εξουσία τὴν ὀρθότητα τῶν στόχων καὶ τῶν ἀποφάσεων (ἡ συνηθισμένη ἀποψη τοῦ τυπικοῦ τεχνοκράτη). Προσπαθεῖ νὰ πείσει τὸν ἑαυτό του, καὶ τὴς περισσότερες φορὲς τὸ καταφέρνει, πὸς δὲν εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴς πράξεις του, καὶ ὅτι κάποιος ἄλλος, ἡ εξουσία, εὐθύνεται γι' αὐτές. Μιὰ συχνὴ παρατήρηση τῶν ἐκπαιδευτῶν μετὰ τὸ πείραμα ἦταν: «Δὲν θὰ τὸ ἔκανα ἀπὸ μόνος μου. Ἐκανα ἀκριβῶς ὅ,τι μοῦ λέγανε». Θὰ ἀξίζε νὰ σημειώσω ἐδῶ πὸς παρόμοιες φράσεις ἔχουν ἀκουστῆ σὲ ὅλες σχεδὸν τὴς δίκες δοσιλόγων, ἐγκληματιῶν πολέμου, βασιανιστῶν⁵. Ἄλλωστε, ἡ ἐξαφάνιση τοῦ αἰσθήματος τῆς ὑπευθυνότητας εἶναι βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ὑπο-

δίδες μιὰς ὁμάδας καθαρμάτων», «ντρέπομαι γιὰτὶ ὑπῆρξα στὴν ΕΣΑ». Βλ. Ἐφημ. «Τὸ Βῆμα», 2/9/75. Ἐνῶ οἱ ἀδελφοὶ Α. καὶ Δ. Μπουλούκου (καθὼς καὶ ἄλλοι κρατούμενοι ἄλλωστε) περιγράφουν τὸν Πέτρο με τὰ μελανότερα χρώματα: «Μόνον ψυχοπαθεῖς κόνουν τέτοια». «Τὸ μεγαλύτερο κάθαρμα πὸ γνώρισα στὴ φυλάκισή μου». «Δῆμιος». «Ὁ πὸ ἐκπαιδευμένος» κλπ. Βλ. συνέντευξη πρὸς τὴ δημοσιογράφου Τ. Στεφανοπούλου, Ἐφημ. «Ἀθηναϊκὴ», 23/9/75.

5. Ὁ Μ. Πέτρο στὴν ἀπολογία του λέει: «Ἐνας ὀπίλιτης δὲν μπορούσε νὰ παραβγῆ στὸ παρακράτος τοῦ ΕΑΤ/ΕΣΑ. Εἶχε νὰ διαλέξει ἀνάμεσα στὴ ζωὴ του καὶ στὴ ζωὴ τῶν κρατουμένων», «Ἐχῦτσα κρατούμενο... αὐτὲς ἦταν οἱ διαταγὲς, αὐτὸ ἔκανα». Βλ. Ἐφημ. «Τὸ Βῆμα», 2/9/75. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ φράση τοῦ Ἄλ. Λαβράνου στὴν ἀπολογία του: «Ὅταν χτυποῦσα, χτυποῦσε με τὸ χέρι μου ὁ Σπανός». Βλ. Ἐφημ. «Τὸ Βῆμα», 2/9/75. Ἄλλωστε, πὸσες φορὲς δὲν ἀκούστηκε στὴ δίκη τῶν ἐγκληματιῶν πολέμου τῆς Νυρεμβέργης ἡ φράση: «Ἐκανα ἀπλῶς τὸ καθῆκον μου».

ταγή στην εξουσία⁶. Το άτομο αποπροσωποποιεί την εξουσία, για να μην αναγκαστεί να αιτιολογήσει και να αμφισβητήσει τις πράξεις που του επιβάλλει. Π.χ. σε μια περίπτωση ο εκπαιδευτής άκούγεται να μονολογεί ενώ πατάει τα κουμπιά: «Πρέπει να συνεχίσει, πρέπει να συνεχίσει». Τονίζω το γεγονός ότι δεν μιλάει στο πρώτο πρόσωπο. Δεν μπορεί ή δεν θέλει να δεχθεί πώς ένας άνθρωπος σαν κι αυτόν θα μπορούσε να θέλει να συνεχίσει ένα τέτοιο έργο. Η τάση αυτή υπενθυμίζω πώς ενισχύεται σκόπιμα από τον επιστήμονα ο οποίος τον προτρέπει λέγοντάς του: «Το πείραμα απαιτεί να συνεχίσεις». Αναζητάει μια καλή δικαιολογία για να συνεχίσει το έργο, και τη βρίσκει: Η δουλειά του βοηθάει την επιστήμη, βοηθάει στην αναζήτηση αυτού του τεχνολογικού μύθου που λέγεται επιστημονική αλήθεια και που στο όνομά της θυσιάζονται πολλές φορές οι ανθρώπινες αξίες. Η Φροϋδική θεωρία έχει ήδη περιγράψει το μηχανισμό αυτά δίνοντάς του τον όρο «έκλογικευση». Ο εκπαιδευτής φτάνει στο σημείο να υποβιβάσει το θύμα του, άκριβώς για να δικαιολογήσει και πάλι την απαράδεκτη πράξη του. Φράσεις όπως: «ήταν τόσο κουτός», ή «δεν μπορούσε να μάθει τίποτε», ή «ό,τι έπαθε το άξιζε», άκούγονταν συχνά, ιδιαίτερα από τα άτομα που έφτασαν μέχρι το άνωτατο όριο έντασης στο ηλεκτροσόκ. Θα θυμίσω εδώ πώς η προπαγάνδα της εξουσίας φροντίζει από πριν να καλλιεργήσει αυτή την τάση, ώστε να μειώσει όσο γίνεται περισσότερο τις πιθανότητες αντίστασης.

Τρίτη γενική διαπίστωση: Το άτομο μοιάζει να «μεταχειρίζεται» τη διαμάχη του με τον επιστήμονα (όταν δηλαδή προσπαθεί να τον πείσει να σταματήσουν) σαν μέσο για να απαλλαγεί από το άγχος του. Πολλοί, μετά άκριβώς από μια τέτοια μακριά και ζωηρή συζήτηση, συνέχισαν μέχρι το τέλος το πείραμα, φανερά απαλλαγμένοι από το άγχος. Μ' άλλα λόγια, στην προσπάθειά τους να δεχτούν τις έπιταγές της εξουσίας κάνουν ένα βασικό λάθος: ταυτίζουν το λόγο με την πράξη.

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο Milgram έπιχείρησε πολλές παραλλαγές στο πείραμά του για να εξετάσει διάφορες συνθήκες που κατά τη γνώμη του, και νομίζω σωστά, επηρεάζουν την ύπακοή στην εξουσία. Δεν εξάντλησε βέβαια όλες τις συνθήκες — δεν είναι άλλωστε ποτέ δυνατό αυτό. Ίσως όμως άφησε μερικούς σημαντικούς παράγοντες άπ' έξω: α) Δεν εξέτασε συστηματικά τις προσωπικές ή και γενικότερες συνθήκες και κίνητρα, το υπόβαθρο δηλαδή, που κάνει το άτομο να υπακούσει ή όχι. β) Μια παραλλαγή στον τρόπο που έδινε τη χρηματική άμοιβή (έφ' άπαξ και όχι με την ώρα) ή και άπουσία χρηματικής άμοιβής ίσως διαφοροποιούσε τα άποτελέσματα σε μια κοινωνία ανταγωνιστική όπως είναι ή κοινωνία των Η.Π.Α. γ) Η παρουσία ενός άλλου κινήτρου, πολύ ισχυρότερου και αντίθετου με τις συγκεκριμένες έπιταγές της εξουσίας, ή ή έφαρμογή του πειράματος σε άτομα που ζούν σ' ένα διαφορετικό κοινωνικο-οικονομικό σύστημα (π.χ. σοσιαλιστικό), που καλλιεργεί άλλα κίνητρα για την ύπακοή στην εξουσία, ίσως να έδιναν διαφορετικά άποτελέσματα. δ) Δεν άσχολήθηκε άρκετά με τις εξαιρέσεις, που φάνηκαν στο πείραμά του και που είναι

6. Ο D. Cooper βλέπει το φαινόμενο αυτό από τη μεριά της άλλωτρίωσης. «Η άλλωτρίωση σαν μέ-

συχνά πολύ πιό χρήσιμες από τὸν κανόνα στὴν ἐρμηνεία τῶν ἀποτελεσμάτων. ε) Τέλος, δὲν ἐξέτασε, ἄμεσα τουλάχιστο, τὸν σημαντικότερο ἴσως παράγοντα ἀπ' ὅλους, τὴν προηγούμενη γνώμη τοῦ ἐκπαιδευτῆ γιὰ τὸ θῦμα του, παράλειψη ποὺ ἄλλωστε ἀναγνωρίζεται καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο. Ἡ στάση του πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ θύματος, στάση ποὺ συνήθως ἔχει καλλιεργηθεῖ ἀπὸ προηγούμενη μακρόχρονη προπαγάνδα καὶ ἐκπαίδευση, ἀσφαλῶς θὰ ἐπηρεάσει τὸ βαθμὸ ὑπακοῆς. Ξέρουμε π.χ. ὅτι ὁ ἀντισημιτισμὸς στὴ ναζιστικὴ Γερμανία εἶχε καλλιεργηθεῖ συστηματικὰ γιὰ ἀρκετὰ χρόνια, πρὶν ζητηθεῖ ἀπὸ τὸ Γερμανικὸ λαὸ νὰ συμφωνήσει στὸ διωγμὸ τῶν Ἑβραίων. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ ἀντικομμουνισμὸς στὴν Ἑλλάδα, ποὺ θὰ τὸν δοῦμε ἔντονο καὶ πάλι στὴ βασικὴ ἐκπαίδευση τῶν κληρωτῶν στὸ ΚΕΣΑ καὶ στὸ ΕΑΤ/ΕΣΑ γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους⁷.

Ἀσφαλῶς τέτοιου εἴδους πειράματα ἐργαστηρίου δὲν δίνουν κατὰ κανένα τρόπο ὅλες τὶς ποιοτικὲς καὶ ποσοτικὲς ἀποχρώσεις ποὺ συνατᾶμε καθημερινά. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ἡ ἀπόφαση τοῦ μεμονωμένου ἀτόμου μέσα σὲ μιὰ ομάδα ἢ κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες θὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ ἓνα σωρὸ γνωστούς καὶ ἄγνωστους παράγοντες: ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο, ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν ἄλλων ἀτόμων (ἡλικία, φύλο, παλιὰς συνήθειες καὶ ἐμπειρίες, κοινωνικὸ - οἰκονομικὸ ἐπίπεδο), ἀπὸ τὸ εἶδος τοῦ θέματος ποὺ κρίνεται, ἀπὸ τὴ διάρκεια τῆς κρίσης ἢ τῆς ἐπιλογῆς κλπ. Τὰ πειράματα ποὺ ἀναφέρθηκαν καὶ οἱ συγκρίσεις ποὺ ἐπιχειρήθηκαν ἀναλύουν ἀκραῖες περιπτώσεις. Ἀλλὰ εἶναι γνωστὸ πόσο συχνὰ ἀκραῖες περιπτώσεις μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν σὲ σωστὲς κατευθύνσεις. Μήπως ὁ Φρόϋντ δὲν ἔχτισε τὴ θεωρία του τοῦ ὑποσυνείδητου πάνω στὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀσθενῶν του; Κάνω αὐτὴ τὴν παρατήρηση γιὰ νὰ ἐκφράσω τὸν προβληματισμὸ, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ γιὰ νὰ τονίσω τὴ χρησιμότητα τῆς προσεκτικῆς παρατήρησης συγκεκριμένων καταστάσεων κάτω ἀπὸ τὸν πειραματικὸ ἔλεγχο.

σο φυγῆς ἀπὸ τὴ διαταραχὴ καὶ τὸ ἄγχος ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ τὴν ἀνάληψη τῆς προσωπικῆς εὐθύνης προμήθευσε στὸν Ἀϊχμάν τὸ ἐπιχείρημα τῆς υπεράσπισής του, ὑποστηρίζοντας πὼς δὲν ἦταν παρὰ ἓνα γρανάκι τῆς μηχανῆς». Βλ. *Ψυχιατρικὴ—Ἀντιψυχιατρικὴ*, ἑλλ. μετάφρ., Ἐκδ. Ράππα, 1974, σελ. 79.

7. Στὴν ἀπολογία του στὸ Διαρκὲς Στρατοδικεῖο, στὴ δίχη τῶν κληρωτῶν τοῦ ΕΑΤ/ΕΣΑ, ὁ Μ. Πέτρου ἀναφέρει πὼς ὁ Ν. Χατζηζήσης τοὺς ἔλεγε: «Οἱ κρατούμενοι εἶναι ὄλοι κτήνη, εἶναι ἀκουλῆκια, πρέπει νὰ τοὺς λυώνουμε». «Ὅλοι οἱ κρατούμενοι εἶναι κομμουνιστές». Βλ. Ἐφημ. «Τὸ Βῆμα», 2/9/75. Ἀκόμη, ὁ ἴδιος, σὲ συνέντευξή του πρὸς τὴ δημοσιογράφου Τ. Στεφανοπούλου, μᾶς πληροφορεῖ πὼς γινόταν τρίωρο μάθημα καθημερινὰ στὸ ΚΕΣΑ (Κέντρο Ἐκπαίδευσης τῆς ΕΣΑ) ἐναντίον τῶν κομμουνιστῶν καὶ ὅλων ὅσων ἦταν ἀντίθετοι μὲ τὸ καθεστῶς. Βλ. Ἐφημ. «Ἀθηναϊκὴ», 15/12/75.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- [1] *Ash, S. E. (1956)*, «Studies of independence and conformity: I. A minority of one against a unanimous majority». *Psychol. Monogr.*, 70, No 9.
- [2] *Bierstedt, R. (1954)*, *Freedom and Control in Modern Society*. Van Nostrand, New York, σελ. 67-81.
- [3] *Lewin, K., Lippitt, R., White, R. K. (1939)*, «Patterns of aggressive behavior in experimentally created social climates». *J. Soc. Psychol.*, 10, σελ. 271-299.
- [4] *Lewin, K., Lippitt, R., White, R. K. (1965)*, «An experimental study of leadership and group life». Στο H. Proshansky, B. Seidenberg (Eds), *Basic studies in Social Psychology*. Holt Rinehart and Winston, New York, σελ. 523-537.
- [5] *Milgram, S. (1974)*, *Obedience to Authority*. Harper and Row, London.
- [6] *Rogers, C., Skinner, B. F. (1966)*, «Some Issues concerning the control of human behavior». Στο R. D. Savage (Ed.), *Readings in Clinical Psychology*. Pergamon Press, Oxford, σελ. 271-293.